

A TÖRTENETFILOZÓFIA HIRNÖKE

(Robin G. Collingwood: A történelem eszméje Gondolat, Bp. 1987 406 p.)

Robin G. Collingwood „A történelem eszméje” című könyvének az eredeti megjelenés után negyvenegy évvel történt hazai kiadása a fél évszázada oly erőteljesen érzékelhető történetfilozófiai krízis időszakában többet jelent egyszerű hiánypótlásnál. Jelzi egyfelől azt a vákuumot, amit az átfogó világnézetek defenzívája teremtett, másfelől az igényt, hogy újból, immáron más szemléleti alapokról próbáljuk a történelmet bölcséletileg értelmezni.

A történetfilozófia hosszú szendergése azt látszik bizonyítani, hogy a történetírás könnyen, sőt szívesen él nélküle, ha cserébe a reflexió szintjére való felemelkedésről le is kell mondania. Ez a tény ugyanakkor arra enged következtetni, hogy a történetfilozófia területe nem esik olyan közel a történettudományhoz, mint azt eddig gondoltuk. Így a történetfilozófiának, ha lemaradását pótolni akarja, nem a tudományhoz való felzárkózását kell sürgetnie, hanem mindenekelőtt saját specifikus kérdéseinek megfogalmazását. Ehhez a törekvéshez azonban alapjaiban kell áthangolni a történetbölcséletet, hogy többé ne tetszelegjen a történeti kutatáshoz eszmét nyújtó „Ész” szerepében; mert ahogyan az úr szolgája valamiképp szolgájának, úgy a történetfilozófia is szolgává (servus historiae) teszi magát, ha tevékenységét pusztán a tudomány előfeltevéseinek előállítására korlátozza. Úgy vélem, Collingwood bizonyos tekintetben ennek az ébredező autonómiatudatnak a hirnöke.

„A történelem eszméje” szerkezetileg két részre tagolódik; a könyv kétharmada tulajdonképpen a történetfilozófia története dióhéjban, míg a hátralévő, a szerző halála miatt befejezetlenül maradt rész a történeti szakasz szempontjainak, fogalmainak részletes kidolgozását tartalmazza. Ennélfogva a mű felépítése az ötödik fejezetnél kezdődik, így visszafelé is olvasható.

A kétszáz oldalas történeti traktátus első pillantásra csak felületes áttekintést ígér, de Collingwood a terjedelemhez képest nagyszerűen oldja meg feladatát. Mindvégig megtartva kezében a könyv felépítésének vezérfonalát, néhány karakteres vonással rajzolja meg szellemi portréit. Egy-egy korszak tipikus történetfilozófiai súlypontját járja körül úgy, hogy az ezt képviselő bölcselők gondolkodásának sajátosságait végig szem előtt tartja. Az elemzésekre egyszerre jellemző az átfogó pillantás nagy íve és a distinkciók finom meglátása.

Kiemelkedő az ókori Kelet teokratikus szemléletének leírása csakúgy, mint a görögök történelemellenességének kimutatása, ami az örök, mozdulatlan tárgyak nagy tiszteletéből adódott. Hasonlóképp maradandó a Descartesről, Kantról, Leibnitzről vagy a Hegelről szóló fejezet. A Herder munkásságát tárgyaló rész sematikusságát és átpolitizáltságát a kötethez előszót író Kelemen János is szóvá tette. Collingwood itt Herdert a később annyi tragédiát okozó fajelmélet ősapjának aposztrofálja.

A történeti etap legalaposabb elemzését a XIX. sz.-i tudományos történetírás tárgyalásakor kapjuk. E helyütt Collingwood Anglia, Franciaország és Németország filozófusait nemzetenként történő elkülönítésben elemzi. Olyan, számunkra ismeretlen gondolkodókat is, mint Bradley, Bury, Oakeshott, Ravaisson, Lachelier, akik a „nagy” nevek mellett – Toynbee, Simmel, Dilthey, Spengler, Bergson – fontos állomásait jelentik a történetfilozófiának. Benedetto Croce-nak jut a legnagyobb terjedelmű írás, akinek filozófiája különösen mély nyomot hagyott Collingwood történelemképén.

A múlt század történetfilozófiáját taglaló nagy fejezet centrumát a pozitívizmuskritika alkotja. A szerző a korszak elemzett filozófusainak mindegyikén kimutatja a pozitívizmus stigmáit, a gondolkodásra tett mély hatását, ami alól a még oly tekintélyes bírálója, mint Dilthey sem mentes.

A pozitív filozófia tudomány-fétise Collingwood szerint eleve lehetetlenné tette a történelemnek nem látványként történő elképzelését. Ennek oka a természettudomány módszertanához való affinitása, mely a szemlélet tárgyát a szemlélő státusától mereven elválasztván, az általános törvényszerűségek vizsgálatát tette deduktív eljárásának céljává. A szigorú ok-okozatiság elve – ami szükségképpen teleológiai színezetet is nyert – átsiklott az egyedi jelenségek fölött, így a történetírás vagy a fakticitás terméketlenségébe süppedt (mely a tények addíciójából akarta a világtörténetet létrehozni), vagy a Collingwood által skatulyázásnak nevezett morfológiai sematizációval – azaz történeti periódusok analógiás kiterjesztése az egyetemes történelemre – épített légvárat.

Collingwood tagadja a történelem céltételező mozgását, s vele együtt a törvények szükségszerűségéből fakadó analógiák logikai kényszerét. Ugyanakkor nem helyezkedik az agnoszticizmus álláspontjára, mert így érvel: „A történeti megismerés annak a megismerése és egyben reprodukálása, amit a szellem a múltban tett: a múltbeli tettek megörökítése a jelenben. Tárgya tehát nem egy pusztán tárgy, megismerője szellemén kívül, hanem gondolati tevékenység, amely csak úgy ismerhető meg, ha a megismerő szellem újta lejátszza, és tudja, hogy ezt teszi. A történész számára azok a tevékenységek, amelyeknek történetét tanulmányozza nem megfigyelésre való látványok, hanem tapasztalatok, amelyeket elméjében újra át kell élnie.” (279.o.)

A tudományos történész tehát élővé kell hogy varázsolja a múltat, s ezt úgy teheti Collingwood szerint, hogy a történelmi esemény felidézésekor a szereplőkben felmerült kérdéseket regenerálja.

A történelemmel szemben szkeptikus logikai pozitívizmus képviselőivel folytatott vitájában így foglal állást: „Én azt vizsgálom, hogyan lehetséges a történetírás, mint múltbeli gondolatok (gondolati aktusok) megismerése; és számomra az a fontos, hogy kimutassam: csak akkor lehetséges, ha elfogadjuk, hogy valaki más gondolati aktusának a megismerése a magunkban való megismétlést feltételezi.” (354.o.)

A történelem ilyen rekonstrukciója fontos hermeneutikai kérdést vet fel, jelesül az ismétlést. Ennek elérését a múltbeli esemény szellemiségének kérdés-válasz formájában történő megjelenítése adja. Ilymódon a történelem szituációk sorozatává válik, amit úgy tudunk megismételni, hogy a szituációra adott válaszokat, az őket kényszerítő kérdések összefüggésébe helyezzük. Ez az álláspont azonban olyan következményekhez vezet, amiket Gadamer jogosan bírált az „Ígazság és módszer”-ben; ugyanis a múltbeli esemény felidézésekor nem a szereplők gondolati aktusainak rekonstrukciója a cél, mert „ahogy a történelem történése általában nem mutat egybeesést a történelemben állandó és cselekvő egyén szubjektív elképzeléseivel, úgy általában a szövegek értelem-tendenciái is messze túlmennek azon, amire szerzőjük gondolt. A megértés feladata viszont elsősorban magának a szövegnek az értelmére vonatkozik.” (Gadamer, 260.o.)

Ha Gadamer kritikája helyénvaló is, az mégis figyelemre méltó, hogy Collingwood ebben a művében tovább finomítja ezirányú fejtegetését: „A maga közvetlenségében ... még a gondolkodás sem a történeti megismerés tárgya. Nem élhető újra át. Ha újra átélünk, maga az idő szűnne meg, s a történész azzá az emberré válna, akiről gondolkodik, minden vonatkozásában újraélve ugyanazt. A történész nem ragadhatja meg az egyedi gondolkodási aktust a maga egyediségében, pontosan úgy, ahogyan ténylegesen bekövetkezett.” (369. o.)

Collingwood ugyan nem tudja leküzdeni a két állításának ellentmondásából születő feszültséget, de a kérdés-válasz metodika bevezetésével a történelmi kutatást a probléma-kutatás felé tereli, aminek alapját a történész szituációt újraéltő, így a hagyomány kontinuitását fenntartó képessége teremti.

A múltbeli történéssel a jelent a gondolkodás univerzalitása köti össze, ami maga a történelem. Collingwood Croce nyomán azt hangsúlyozza, hogy az emberi szellem minden megnyilvánulása történeti, ilymódon a filozófia is analóg lesz a történelemmel. Ez a kijelentés azonban problematikus, mert Collingwood gyakorlatában a történelembe oltott filozófia sajátos kompetencia-szűkítést eredményez. A gondolkodás mindenkori történeti aspektusa ugyanis nem oldja szét a filozófia határait, hanem éppen ellenkezőleg; a filozófia a történeti szemlélet adoptálásával nyeri vissza sajátos feladatát. A történetfilozófia nem merülhet ki a történeti kijelentések kondíciójának analízisében, nem szürkülhet metodikává. A filozófiai gondolkodásnak, mint gondolkodásnak színtere a történetiség, de nem azonos vele; az egyetemes historicitás collingwoodi elképzelése ezért filozófiai dimenzióját kénytelen feláldozni.

A történetfilozófia áthangolásának a bevezetőben körvonalazott kívánalmait tehát csak részben tudja teljesíteni a szerző, ugyanakkor teóriájának mindenképpen erénye a történelem eseményeinek a kérdés-válasz dialektikával történő szituációba hozása, pozitívizmus-kritikája, valamint az a rendkívül világos, közérthető és a fordítót, Orthmayr Imrét is dicsérő stílusa, mely a könyv olvasását oly élvezetessé teszi.

PONGRÁCZ TIBOR